

Skolebyggeri gennem skiftende tider

Af HANS HENNING HANSEN

Arkitekt *Hans Henning Hansen* har som rådgivende arkitekt for Undervisningsministeriet siden 1945 fulgt skolebyggeriet på nærmeste hold og er en af de få, der har overblik over skolebyggeriets udvikling. Artiklen er en lidt forkortet gengivelse af det foredrag, som Hans Henning Hansen holdt på Selskabets årsmøde i 1976.

De skiftende århundreders krige er i sig selv ikke samfundsudviklingens indhold; men disse markante begivenheder illustrerer på en for alle øjensynlig måde de omvæltninger, som er sket eller vil ske.

Skolebygninger er på tilsvarende måde ikke i sig selv omvæltninger i uddannelsespolitik eller pædagogisk tænkning og metodik; men bygningerne har taget form af de fremherskende tanker på området, da de blev tegnet og bygget, i en sådan grad at man kan aflæse udviklingen i deres indretning.

I biskop Herslebs indstilling til Fr. IV om opførelse af Rytterskolerne i 1721–27 bemærkes det udtrykkeligt, at skolerne i deres bygning skal være *anseeligere* end almindelige huse.

Der findes vel stadig folk, som synes, at en offentlig bygning som et rådhus eller en skole skal være en »anseelig« bygning, som ligesom indgyder en vis respekt. Dette særlige krav er et interessant spørgsmål af arkitekturhistorisk interesse.

Det er en af funktionalismens grundsætninger, at en bygnings ydre form skal svare til husets funktion, til dets daglige brug. Krav om anseelse kan også være en funktion.

Først nu i de allerseneste år er skolen – Folkeskolen – blevet så vel placeret i samfundet, at den ydre form ikke i sig selv mere er en væsentlig funktion.

Men man har tidligere sat pris på, at skolen også gennem sine bygninger indgød en vis respekt og opnåede prestige. Anseelse og prestige er ord, som i den senere tid kun anvendes sjældent, og måske mest med modsat fortegn; men begreberne har dog stadig værdi.

Kommunalreformen fra 1970 og de seneste folkeskolelove har nødvendiggjort anvendelsen af andre ord; men det er min tro, at skolens

bygninger, og ikke mindst disse bygningers beliggenhed i lokalsamfundet indtil den seneste tid har spillet en betydende rolle i opfattelsen af skolens samfundsmæssige placering.

Indtil for et årstid siden var jeg byplanrådgiver for Fakse kommune og Fakse by, da andre overtog denne opgave. I mine vandringer rundt i Fakse by bemærkede jeg nu for snart mange år siden et hus i meget dårlig stand, som lå ud til bygadens nordlige udløber foran bryggeriet. Huset havde det omtrent som helten i visse ældre dameromaner: »Hans tøj var slidt og lappet, men man kunne se, at det kom fra en god skrædder, og hans holdning var rank.«

Huset havde – og har – øjensynlige kvaliteter, som mindede om huse fra samme tid i Store Kirkestræde i Køge. Bindingsværkshuse fra slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet. Huset er et 7-fags gulkalket bindingsværkshus med stråtækt sadeltag og med spidsgavle. Det er sat på syldsten med fodrem. Stolperne er afsluttet med tagrem. Loftsbjælkerne er stukket ud gennem stolperne og spærkonstruktionen er et almindeligt hanebåndsspærtag.

Et hold akademielever har undersøgt huset nærmere, og dateret opførelsen så nøjagtigt som til 1641. Samme år, som Børsen i København blev færdig. Det drejer sig om Rasmus Svendsens skole i Fakse, der efter kyndige pædagogers udtalelse må være Danmarks ældste, bevarede landsbyskole.¹

Det kunne være spændende at efterforske, *hvordan* præsten Rasmus Svendsen med kongens hjælp og amtmandens – eller lensmanden – Tyge Brahes direkte medvirken fik denne skole oprettet.

Og det kunne være mindst lige så spændende at efterforske, *hvorfor* skolelovgivning og skolebyggeri ligesom hænger sammen med de betydelige krige i historien. 30-års-krigen, Den store nordiske krig, Napoleonskrigene, De slesvigske krige, og vel også de to verdenskrige i dette ånhundrede har alle haft betydning for skolen og skolebyggeriet.

De tidlige skolehuses holdning og anseelse skal utvivlsomt indgyde respekt, og de gør det da også; men de følelser, som præges af respekt og prestige, rimer jo egentlig ikke med den mere ydmyge baggrund, som man som regel ønsker at drapere skolebyggeriet og skolernes oprettelse med: –

Ydmyghed og gudsfrygt, omsorg for almuen og menneskekærlighed. Tingene stemmer ligesom ikke. Den kærlige omsorg er vel oftest alene et politisk skalkeskjul for handlinger med et mere direkte praktisk sigte.

Militærhistorikeren Gordon Norrie har i Historiske Meddelelser om København i 1966 skrevet en afhandling om »Militære børneskoler i København«, og det er som om man får et nyt syn på Frederik d. IVs rytterskoler, når man har læst denne redegørelse.

Efter indførelsen af Enevælden, og i tiden frem til 1812, hvor værnepligt blev indført, havde Danmark en stående hær, sammensat af regimenter med hvervet mandskab, hvoraf vel de fleste kom fra Tyskland.

Koner og børn fulgte med regimentet i krig og fred og blev indkvarteret sammen med mændene. Man forstår derfor godt den rædsel, der opstod, da Prins Carls Regiment, efter 25 års krige i Irland og Flandern kom hjem i 1713, for at deltage i Tønnings belejring og derefter lod ni kompagnier gå i vinterkvarter i den dengang forholdsvis lille by Haderslev med ca. 1.000 mand, 140 koner og 100 børn.

Denne ordning ændredes netop efter Den store nordiske krig, idet koner og børn fremtidig skulle blive i garnisonerne. Kompagnierne kunne dog medtage seks kraftige, omgængelige og helst barnløse koner til at passe vask, syning og de syge soldater.

Efter 1720, da krigen sluttede, spredtes rytterskadronerne over hele landet, og – som Gordon Norrie skriver – *derfor* udstedte Fr. IV i 1721 en forordning om, at de 240, eller 241, rytterskoler skulle oprettes.

Det centrale uddannelsesråd, som for tiden arbejder med sin U-90, skriver et sted, at en af Folkeskolens opgaver er at løse et »opbevaringsproblem«. Det er altså ikke noget nyt, når man regner med, at forældrene i 1990 gerne vil være fri for børnene i nogle timer om dagen. Selv om børnene i 1720 vel nok repræsenterede en arbejdskraft, så har soldaterbørnene nok ikke været så nemme at holde styr på. I København var det i øvrigt bestemt, at man kunne bruge afdankede soldater til skoleholdere – de havde måske et særligt godt tag på soldaterbørnene.

Det er ikke så længe siden, at jeg har hørt en embedsmand i Undervisningsministeriet hævde, at en skole er en skole.

I mange af landets 1500–2000 sognekommuner var en skole for 250 år siden i hvert fald en skole, og sammen med kirken og kroen kunne den dække kommunens behov.

Betragtningen, at en skole er en skole, må ses i sammenhæng med tidligere tiders administrative inddeling af landet, og naturligvis også med det enkle pædagogiske program, som skolehusene skulle tjene.

Disse forhold danner ikke alene baggrund for, at man i mere end 200 år har kunnet anvende Fr. IVs typiserede skolebygninger, men også baggrund for at man overhovedet har kunnet anvende typetegninger.

Efter gennemførelsen af den nye Folkeskolelov fra 1975 må enhver snak om typetegninger antagelig forstumme for en tid; men siden Rytterskolerne har man ellers ivrigt forsøgt sig, når der var anledning til det, selv om man i de første godt 100 år ikke havde penge og kræfter til andet end begrænsede ombygninger af det bestående. Omtrent som nu.

I 1857 ophævede man lavsvæsenet i Danmark og lagde dermed kiemen til, at det generelle begreb: »god håndværksskik« mistede sit indhold. Samme år udarbejdede arkitekten, etatsråd Johan Daniel Herholdt udkast til type-landsbyskoler for Kultusministeriet.

Hensigten med typetegningerne har antagelig været at sikre sig, at skolebyggeriet på landet fik en sådan kvalitet eller »anseelse«, at man kunne være tjent med det.

Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt for alt, hvad der hedder typebyggeri, at en overordnet instans – f. eks. centraladministrationen eller kongen – har ønske om og administrativ mulighed for at gennemføre foranstaltninger på det lokale plan, som man der – d. v. s. i sognene eller kommunerne – enten ikke magter at løse alene, eller som man måske slet ikke er opmærksom på eller interesseret i.

Næste gang man udarbejdede typetegninger, og det gjorde Kultusministeriet med sit cirkulære af 14. februar år 1900, fremgår det med al ønskelig tydelighed, at det ikke står så godt til med skolebygningerne på landet, som man fra ministeriets side kunne ønske det.

Nogle lovbestemmelser fra året før om nedsættelsen af den maksimale klassekvotient til 37 måtte formodes at give anledning til nyt skolebyggeri, og man skriver:² »Idet man da anmoder Direktionen om at gøre de stedlige Skolebestyrelser bekendt med nedenstaaende Bemærkninger med vedføjede Tegninger til Oplysning om, hvad der i de forskellige herhenhørende Retninger bør iagttages, finder man Anledning til at henlede Opmærksomheden paa, at det angivne Maal for adskillige Forholds Vedkommende *gaar ud over, hvad der kan paalægges Kommunerne*. Ministeriet ser dog ingen Grund til her nærmere at gøre Rede for, hvor Grænsen bør drages mellem, hvad der efter Loven kan fordres, og hvad der er en frivillig Sag, da man tror at kunne

gaa ud fra, at det for Flertallet af Kommunalbestyrelserne vil være det afgørende at naa et saa godt Resultat som muligt, og at Bestræbelserne ingenlunde ville gaa ud paa blot at holde sig indenfor Lovbestemmelsernes Minimum . . .«

Der ligger bag denne henvendelse til kommunerne en klar tilkendegivelse af, at man i ministeriet trods alt er de klogeste, og at man ude i landet vil stå sig ved at følge de gode anvisninger, selv om rigsdagen ikke havde taget skridtet fuldt ud. Den sidste duft af enevoldskongens opfattelse: »Vi alene vide –«.

Nu må man have været lidt hastige med at udsende typetegningerne i februar, for i september samme år måtte man udsende yderligere typetegninger til gymnastikhuse. Dette synes at have skabt forvirring, for i 1908 lod Akademisk Arkitektforening og Kultusministeriet i fællesskab udarbejde en ny samling af typetegninger til skoler med tilhørende beskrivelse og overslag. Sjælen i arbejdet var professor Martin Nyrop – Rådhusets arkitekt – og sekretær for det nedsatte udvalg var historikeren Vilhelm Lorenzen.

I udvalgets betænkning fra februar 1913 skriver Vilhelm Lorenzen:³ »Den Fremmede må aldrig være i Tvivl om, at *der* ligger Byens Skole.« Som yderligere begrundelse for de efterfølgende individuelt prægede typetegninger, udarbejdet af flere af datidens kendteste arkitekter, tilføjer Lorenzen:⁴ »Landsbyskolen – med tilhørende Gymnastikhus – er jo dels en offentlig Bygning, dels Bolig og Hjem for Læreren.

Disse bygningens to bestemmelser bør præge den. Skolen bør give sig til kende – ikke som en privatmands, men som en samfundsbygning. Som udtryk for noget fælles, noget udover den enkelte, skulle den også være noget ud over den almindelige privatbolig, den bør være anseligere og fylde så godt på sin plads, at den – i al beskedenhed – alligevel bliver en monumental bygning.

Til alle, de stedboende som de vejfarende, vil en karakterfuld og smuk skolebygning dag ud og dag ind tale indtrængende og forhåbningsfuldt om, at her lægges grunden til en stor del af Danmarks fremtid.«

Mange af disse skoler findes endnu, men næppe mange af dem bruges mere, som de var planlagt. Samme skæbne er overgået de seneste og vel også de sidste – typetegninger fra byggecirkulæret af 16. juni 1938.

Nu afdøde departementschef Eiler Mogensen blev sekretær for den

kommission, som i august 1937 udarbejdede forslag til det såkaldte byggecirkulære, og han skrev i kommissionens betænkning:⁵ »De almindelige Forskrifter om Indretning af kommunale Skolebygninger er således stadig at søge i Skolelovene af 1814 og 1856 samt i Cirkulæret af 14. Februar 1900, og dette vil da sige, at der i mere end en Menneskealder ikke er givet nye Regler om Indretning af Skolebygninger – ja det legale Grundlag for dette vigtige samfundsanliggende er efter næsten et Aarhundredes Forløb uforandret det samme, forsåvidt man da ikke er nødt til at søge det i en Lovgivning, der rækker tilbage til Napoleonstiden.«

Man fornemmer, at nu – for 40 år siden – måtte tiden være inde til at få orden på skolebyggeriets forskrifter. Vel havde kommunerne vist offervilje; men en undersøgelse, foretaget af kredslægen i Kalundborg af 117 skoler præger dog kommissionsbetænkningen med en gennemgående skepsis. I undersøgelsen af de 117 skoler, hvis resultat i 1935 også var gengivet i »Ugeskrift for læger«, skriver kredslægen:⁶ »Saaledes opdrages da mange, maaske de fleste Skolebørn i Landkommuner, i hvert Fald i Kalundborg Lægekreds, ikke til Renlighed, men til at se og fornemme, at Snavs og Stank er noget naturligt, som de må finde sig i.«

Vist var der brug for bestemmelser for byggeri og renlighed.

Trods betænkningens ofte barske indhold, må forholdet mellem centraladministrationen – ministeren – og kommunerne alligevel have undergået en forandring i tiden siden 1913.

Jørgen Jørgensen var selv bonde, og det må ikke glemmes, at 1937-loven kun blev gennemført med tilslutning fra Socialdemokratiet og Det radikale Venstre. Det lykkedes ikke at få de konservative og venstre med.

Centraladministrationens magt var ikke større end ministerens politiske styrke, og den politiske usikkerhed lyser igennem betænkningens omtale af, hvor kraftigt, man skal fare frem med byggeriet.

Der står i betænkningen:⁷ »Medens den store Skolekommission [fra 1884] havde stillet Forslag om en særlig Lov vedrørende kommunale Skolebygninger, er nærværende Kommission af den Opfattelse, at efter at Vejen for en hurtig, systematisk og alle Skoler omfattende Bedring af Tilstanden paa væsentlige Omraader er banet ved Bestemmelserne i den nye Skolelov, vil yderligere Lovgivning ikke for tiden være paa krævet.

En tvungen Gennemførelse af alle de Krav, der bør stilles til Nybygninger, ogsaa paa bestaaende Skolebygninger, maa nemlig, som tidligere nævnt, allerede af *økonomiske Grunde anses for udelukket*, og med Hensyn til nye Skolebygninger vil man anse et nyt vejledende Cirkulære til Afløsning af Cirkulæret af 14. Februar 1900 for tilstrækkeligt.»

Man udsender altså vejledende bestemmelser, som angiver en bygningskvalitet, der efter alt at dømme er det mindste, man kan affinde sig med; men man erkender samtidig, at dette vil pålægge kommunerne udgifter af et omfang, som umuliggør en gennemførelse af bestemmelserne.

En ny stil holdt i virkeligheden sit indtog i skolebyggeriet i 1938, selv om vi skal 20 år længere frem i udviklingen, før man rigtig kan se det på bygningerne ude i landskabet.

Medens man siden Chr. IVs tid havde haft indsigt og styrke til – om fornødent ved befalinger – at gennemføre de foranstaltninger med hensyn til skolebyggeri, som man fra centralmagten – med det overblik den besad, og vel stadig har – fandt tidssvarende, så må man nu – siden 1938 – søge at lokke det man finder rigtigt igennem.

Jeg nævner det, fordi det er omstændigheder, som kan ses på skolebygningerne.

De ændrede vilkår gælder naturligvis også på andre af samfundets områder; men selv om det er en grov forenkling, så vil jeg dog alligevel påstå, at en usikkerhed i samfundets struktur er baggrund for en usikker arkitektur.

Det er meget typisk, at arkitekt Thomas Havning, som tegnede type-tegningerne til 1938-cirkulæret, samme år tegnede en såkaldt »central-skole« til opførelse på Bellahøj, landbrugs-udstillingen, af træ. Med denne opførelsesmåde ville man ligesom antyde, at man godt kunne klare sig med billigt byggeri, og tanken om skolebygninger med kort levetid opstod vel i virkeligheden omkring denne udstillings-skole.

Man søgte altså at lokke de såkaldte »centralskoler« igennem hos kommunerne. Halvhjertet var det, og halvhjertet blev det!

Der står helt klart i 1937-loven, at man – eventuelt i samarbejde med andre kommuner – bør gennemføre skoler med årgangsdelt ordning. – Det ville have været centralskoler, som kunne bruges endnu!

Men det man senere kaldte »centralskoler«, og det man byggede var fireklassedelte skoler med 3 normalrum. De udgjorde 25 % af alt

skolebyggeri i krigens tid, og de er ubrugelige nu – hver og een af dem, 30 år senere.

Nu tænker jeg ved arkitektur ikke alene på den ydre form, på anseelse og monumentalitet. Disse rent udvendige udtryk beskriver i virkeligheden de ydre vilkår for byggeriet, som finder et håndgribeligt og varigt udtryk i vinduernes form og anbringelse og facadens behandling; men så sandelig også kan læses i husets planløsning med rummernes form og indbyrdes anbringelse.

Skolebyggeriets arkitektoniske karakter afspejler byggeriets ydre kår. Den administrative struktur og den pædagogiske tænkning.

Efter den anden verdenskrig opstod begrebet »hjemmeklasseprincippet«, antagelig som reaktion imod vandreklasser. Tankerne om en lilleverden inden for den store ramme begyndte at gro, og den måde, som børnene skulle bevæge sig fra legepladsen til klasseværelset på, blev tillagt et symbolsk idemæssigt indhold.

Mest forkættet var det autoritære princip, hvor børnene føres op ad trappen af deres lærer, men den mere liberale ordning, hvor børnene skulle vente ude på gangen, var hverken fugl eller fisk. Den sande frihed manifesteres alene, hvor børnene selv går på plads inde i klasseværelset.

Disse fængende nye fremskridtstanker måtte nødvendigvis blive modtaget med begejstring af de arkitekter, som på Akademiet i krigens tid og lige før havde lært den nøje sammenhæng mellem funktionalisme, fremskridt og frihed. Resultatet er blevet efterkrigstidens een-etagers skoler med klasseværelserne som små celler, helst med eget uderum og egen forstue eller grupperum.

I nogle år – de glade tressere – gled den pædagogiske og arkitektoniske tænkning måske lidt i baggrunden. Man ville give folk det de gerne ville have – og meget af det. Der skulle industrialiseres. Skolerne skulle følge med boligbyggeriet, helst være foran – 70.000 boliger om året fra samlebånd. Helst de samme betonelementer til skolerne som til boliger og fabrikker. – Mængden skulle øges, og den kvalitet, som springer af eftertænkksomhed, var der ikke tid til.

Boligministeren måtte rationere byggeriet. Ikke på grund af økonomi eller mangel på materiale; men fordi byggesektoren var overophedet, og manglen på mandskab – hænder – var den flaskehals, man skulle passere.

Det industrialiserede skolebyggeri, som var planlagt med henblik

på arbejdskraftbesparende gennemførelse, skulle gives fortrin i den kø af byggeønsker, som man opstillede.

Trods landets størrelse – som sammenlignet med engelske forhold kun ville give plads til eet system, eet byggekonsortium – udsprang der af denne situation flere entreprenørbyggesystemer for skoler og i hvert fald tre halvofficielle amts-pulje-byggerier. Fyensplanen – Midtjyllandsplanen – Roskildeplanen. Monumenter over dygtige mænd, som havde for travlt.

Har vi bedre tid nu? De, som intet arbejde har, har god tid. De, som har arbejde har mere travlt end nogensinde.

Hvis nu arbejdsløsheden *ikke* er et forbigående problem. Hvis industriens maskiner og EDB kan klare det meste af vort arbejde. Hvis en stigende procent af arbejdsstyrken, uddannede håndværkere, arkitekter og akademikere ikke kan få arbejde, fordi der ikke er arbejde. Er dette så ikke én af de omvæltninger, som vil stille krav om modforanstaltninger fra skolens side? Ikke fra socialsektoren – de negative foranstaltninger; men fra uddannelsessektoren – den opbyggende, den med de nye muligheder.

Da den undervisningspligtige alder steg fra 7 til 8 skoleår, faldt den samlede undervisningstid samtidig med 10–15 %. Kortere lektionslængde og lørdagsfri. Fritiden blev et problem, som arbejdsløshed nu er det.

Da skolebørn i 7. klasse i dette forår skulle vælge fag i 8. klasse, valgte det alt overvejende flertal de såkaldte »kompetence-givende« fag.

De manuelle fag: Sløjd, formning, husgerning, håndarbejde og musik forsvandt ud af skemaet.

Men hvad nu, hvis de kompetence-givende fag om 3 år nok giver kompetence, men intet arbejde? Vil det så ikke slå bagud på skolen? Vil beskæftigelsesproblemet ikke nødvendigvis blive skolens problem? Med voksenundervisning, omskoling, beskæftigelse. Mening og tryghed. Sammen med alle de andre ting, som folk tager sig af: Idræt, kirke, bibliotek m. v. Vil disse sysselsætninger og disse huse ikke smelte sammen til medborgerhuse som kulturens supermarked.

I europæiske og nordiske kredse taler man meget om den samfundsintegrerede skole. Skolen som en af lokalsamfundets centerfunktioner. Rent fysisk. Skolen ved siden af idrætshallen, kirken, biblioteket, helsethuset, supermarkedet, forsamlingshuset og busstationen. Jeg tror, at

man i disse, de nyeste toner, som endog kan høres i Undervisningsministeriet, kan skimte en melodi for fremtidens skole.

En fremtid, hvor skolens anseelse og prestige består i, at den åbner sig mod andre aktive sider af samfundet og fører an, måske endda uden at skolebygningen markerer sig som et selvstændigt anlæg.

Jeg ved da ikke, om det vil gå sådan; men jeg kunne tænke mig, at Folkeskolen bedst kan bestå ved at gå forrest i integrationsbestræbelserne. At man bedst kan hævde sin egenart ved at opgive den. At fremtidens skolebygning – måske om 10 år – ingen skolebygning er.

At de yngste årgange undervises i boligområderne, at de mellemste årgange undervises i medborgerhusene, og at de lykkelige få i den videregående uddannelse undervises i erhvervslivet.

Der står intetsteds i Folkeskoleloven, at undervisningen skal foregå i særlige skolebygninger. Om få år eksisterer skolebygninger måske slet ikke, og skolens anseelse og prestige beror alene på skolens indhold – ikke på dens bygninger.

Arkitektur er ikke, hvad det har været. Honorarsatsen for »slotte« gled ud af reglerne i 1958! Men også i fremtiden skal der vel bygges huse.

Studiet af skiftende tiders skolebyggeri vil afdække det nøje samspil mellem de samfundsidealiser eller stræben og den samfundsstruktur, som præger tiden, på den ene side, og Folkeskolen, som er et produkt af de selv samme kræfter, på den anden side.

Enhver Folkeskolelov sætter sig sine spor i byggeriet, endog selv om dette ikke er tilstræbt.

NOTER

1. Rasmus Svendsens skole i Fakse er omtalt i Årbog for Dansk Skolehistorie 1976 af fhv. amtskonsulent J. Ingemann Pedersen s. 128–132.
2. Cirkulære af 14/2 1900. (Understregning foretaget af forf.).
3. Tegninger til Skolebygninger og Gymnastikhuse paa Landet med vejledende Indledning og Overslag. 1913, s. 13. (Understregning foretaget af forf.).
4. Ibid. s. 14.
5. Betænkning angaaende Skolens hygiejniske Forhold og Opgaver 1939 s. 22.
6. Ibid. s. 24.
7. Ibid. s. 30. (understregning foretaget af forf.).